

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара

ОБРАЗНІ ЗАСОБИ У МОВНО-ХУДОЖНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

Постановка проблеми. Мовно-культурна особистість Дмитра Івановича Яворницького є велегранним явищем у національній науці, що репрезентує митця як людину з вільним володінням засобами мовного коду ідіоетнічної мови, неповторною когнітивною базою, знанням усіх рівнів української ментальності й духовної культури. Цілісний аналіз мистецького ідіолекту, мовного потенціалу діяча такого масштабу – завдання, без сумніву, важливе й актуальне.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри значні наукові розвідки, присвячені дослідженню специфіки діяльності Д. Яворницького як історика, фольклориста, етнографа та вивченню творчості письменника в літературознавчому аспекті (Н. Василенко [1; 2], П. Єфремов [4], І. Руснак [5], Л. Скупейко [6], М. Шубравська [7] та ін.), мовотворчість Д. Яворницького залишається маловивченою. Актуальність і доцільність цієї праці вмотивована потребою теоретичного осмислення мовної спадщини митця та мовностилістичного аналізу його творів.

Мета статті – дослідити особливості функціонування образних засобів у художніх текстах Д. Яворницького, виявити їх семантичну самотність і прагматичну спрямованість.

Виклад основного матеріалу. Дмитро Іванович Яворницький – одна з найвизначніших постатей наукового й культурного життя другої половини XIX – першої половини XX століття. Його творча та наукова спадщина має непересічне значення для розвитку української гуманітарної науки, а також для відродження історичної пам'яті й національної самосвідомості українського народу.

Літературна діяльність є невід'ємним складником творчості Д. Яворницького. Його спадщина містить прозові й поетичні твори. Це роман «За чужий гріх», повісті «Наша доля – Божа воля» (1901), «Де люде – там і лихо» (1911), «Поміж панамі» (1911), оповідання «У бурсу! У бурсу! У бурсу!» (1908), «Русальчине озеро» (1909), «Закохана пара, або пан Борзак та пані Борзачка» (1910), «Драний хутір» (1911), збірка поезій «Вечірні зорі» (1910), а також вірші в періодичних виданнях.

Художні твори Д. Яворницького є закономірним продовженням його історичних та фольклорно-етнографічних праць. Тематика наукових зацікавлень вченого, його дослідницьке «кредо», емоційність його натури зумовили близькість Д. Яворницького до поетичної стихії, що знайшло втілення у словах, які він так любив повторювати: «Ми – археологи-поети, ми – історики-маляри» [9, с. 11].

Д. Яворницький прагнув найточніше відобразити культуру, звичай і характер рідного народу. Прибічник етнографізму, шанувальник деталей, точного відтворення побуту, Д. Яворницький й у своїх художніх творах залишався етнографом. Свої прозові твори він вважав «прямо-таки етнографією», «списаною з живих людей», які «ще й досі живуть і так само роблять, як у мене написано» [3, с. 254].

Д. Яворницькому, як етнографу, фольклористу, властива увага до побутописання, а також до зображення «внутрішнього життя» народу (за висловом самого письменника). Його художнім творам притаманні риси відтворення життєвої конкретики – реалій побуту, подій, явищ, опис зовнішності людини, її думок і почуттів, відтворення душевного стану, і це певною мірою наближує їх до фольклорних джерел. Автор робить героями своїх творів представників різних соціальних верств, кожному з них він дає розгорнуту характеристику, і різноманітні художні засоби відіграють неабияку роль. Використовуючи їх, він докладно описує зовнішність героїв, особливості їх мовлення, рухів, передає фізичний чи психічний стан персонажів, умови, у яких вони живуть.

Найчастіше Д. Яворницький використовує порівняння. У досліджуваних творах розрізняємо предмет (суб'єкт) порівняння, образ (об'єкт) порівняння й основу (ознаку), за якою вони порівнюються. Найчисельнішою групою компаративних конструкцій у художніх творах Д. Яворницького є такі, де предметом порівняння виступає людина. Порівнюються частини тіла людини («чорні та рівні та струнки, неначе по шнурочку, **брови**, прямий, красивий, немов витончений, **нісок**» [8, с. 268]); увесь образ загалом («чепурна така, як горцик з квашою» [8, с. 455]); особливості її пересування в просторі («розкотились..., **неначе ті жуки**» [8, с. 99]); особливості мовлення («говорив..., **немов той шавкун поміж звичайними качками**» [8, с. 23]); морально-психологічні та розумові здібності («він так легко розгадував усякі завдання, **неначе роспускає клубки ниток**» [8, с. 391]); емоції та почування («так тяжко плакав, що **неначе аж уся земля стогнала під ним**» [8, с. 104]). Письменник використовує також порівняння, які характеризують реалії українського побуту: предмети, будівлі, місцевість, пейзаж, смакові якості страви, події чи явища суспільного життя. Перевага тієї чи іншої групи порівнянь зумовлена, як правило, тематикою твору.

У художній прозі Д. Яворницького постають розгорнуті порівняльні конструкції з характерною семантичною багатоплановістю: «Увесь тиждень ходиш було, **мов те чуперadlo: штани на тобі такі, що як скинеш їх та поставиш, то вони, немов два вулики, стоять**» [8, с. 89]; «...**товстий такий, немов і в шкуру не втопиться: наче то не чоловік, а прямо тобі чувал**» [8, с. 451]). Такі порівняння є найконструктивнішим засобом зображення реальної дійсності в авторському баченні й художній інтерпретації. У них сконденсовано широку здатність інтегральних ознак порівняння.

Слід відзначити, що порівняння Д. Яворницького інформативні. Вони містять не тільки образну характеристику героя, але й несуть додаткову інформацію краєзнавчого характеру, наприклад, про особливості місцевої фауни: «*От чисто тобі сорока, що краде крашанки, або шуліка, що хапає курчат*» [8, с. 486]. Інформативність порівнянь досягається також шляхом виявлення письмемником однієї ознаки в кількох явищах: «*Немов той старий орел-ягнятник, або ж сичуган вухатий*» [8, с. 548]; «*Стеріся, як той циган плуга, або старець собак*» [8, с. 448]. Ознакою індивідуального стилю Д. Яворницького є поширеність другої частини порівнянь за допомогою авторських пояснень, уточнень, які певною мірою відображають авторські знання народного життя й побуту: «*Він нею, тією борідкою, так і трусе, мов той цап, що перед веде віцям*» [8, с. 49]; «*Та як натягнувсь ото того тютюну, та так одразу і очманів, немов та курка на сідалі од тхора*» [8, с. 32].

Відзначимо, що порівняння з пейоративною конотацією («...з *ротякою* – хоч тачкою їдь» [8, с. 142]; «...*твар йому уся жовта та зморщена, неначе стара та потерта халява*» [8, с. 431]) є більш показовими для Д. Яворницького. Вони увиразнюють загальну експресію мови художніх творів у народнорозмовному ключі. Порівняння, пов'язані з описом природи та персонажів, мають меліоративне забарвлення й уособлюють приязне ставлення автора до них та народні стереотипні погляди на зовнішню і внутрішню красу: «*Високий, прямиий, як струночка, з тонким та гнучким станом – він справді був, як той високий, тонкий та темно-зелений явір*» [8, с. 388].

Як відомо, одним із найдавніших типів порівняння є заперечні порівняння, що характерні для української фольклорної традиції. Прийом заперечення, використовуваний у таких порівняннях, ніби руйнує спорідненість між суб'єктом та об'єктом порівняння: «*Навсправжки то була не жінка, а ціла копиця сіна*» [8, с. 538]; «*Е, тут вона уже не дівчина, а справжня королівна!*» [8, с. 368]; «*Не ніч то була для нього, а мука*» [8, с. 398]; «*Не голос, а мелодія*» [8, с. 495].

У художніх текстах Д. Яворницького знаходимо й такі порівняння, у яких ознака порівняння не має формального вираження. Ознаку порівняння читач відтворює сам, відповідно до власних асоціацій чи з контексту. Такі порівняльні конструкції (на імпліцитній основі) також можна поділити на дві групи:

1) конструкції, у яких автор використовує традиційні порівняння: «...*ходив такий, як хмара*» [8, с. 62]; «...*і в думці у нього, неначе стріла, пронеслось...*» [8, с. 277]; «...*накинулась на нього, неначе той хижий шуліка на курча*» [8, с. 87]; «...*а панам неначе страшний суд настав*» [8, с. 563]; «*Нажилась я з тобою, наче поганого найлась!*» [8, с. 46];

2) конструкції, у яких використано індивідуально-авторські порівняння: «*Агроном роздивлявся на все те, неначе він приїхав до Китаю або ж опинивсь де-небудь на всемирній виставці*» [8, с. 477]; «*Неначе того двора тільки що одділено було од чистого і дикого степу*» [8, с. 498]. Для розуміння конструкцій з індивідуально-авторськими порівняннями потрібне знання тексту, вони побудовані на індивідуальних асоціаціях. Творчу індивідуальність автора в разі використання узуальних порівнянь виявлено переважно у специфіці їх відбору з інших мовних засобів. Порівняння індивідуального характеру яскраво представляють індивідуально-авторську картину світу, а імпліцитність ознаки змушує читача відновлювати її (ознаку) самостійно, отже, такі порівняння мають значний прагматичний потенціал.

У системі засобів образності мови Д. Яворницького функціонують слова з переносним значенням. Об'єктом метафоризації у творах письменника найчастіше є природа. Автор утворює метафору за принципом антропоморфізму, тобто переносить дії та ознаки, властиві людині, на предмети або явища природи («*верби утомились стояти та полягали на землю та тільки боки зривають*» [8, с. 26], «*степ одягся густою травою*» [8, с. 59], «*сонечко сміялось*» [8, с. 59]). Через світ людини як фізичної й духовної субстанції репрезентується весь навколишній світ і система філософсько-абстрактних категорій. Семантично значущим елементом творів Д. Яворницького є метафоризовані антропоніми. Семантика антропоніма містить вказівку на певну характерну рису його носія (Цуцало – любитель собак, Борзак – прудкий, швидкий, Живиця – живучий, міцний). Ціла галерея «негативних» (визначення Д. Яворницького) типів українського панства об'єднана назвою «*пани сонцелови*», яка винесена в заголовок оповідання. Лексема «сонцелови» актуалізує значення ідейно-піднесеної, але безрезультатної роботи, нездійсненої мрії. «Пани сонцелови» проводили час у марних дискусіях про «*хазяйські справи*», але втілити ці задуми в життя для них так само неможливо, як зловити сонце.

Можна констатувати, що метафора в Д. Яворницького не знайшла широкого застосування. Автор свідомо надає перевагу порівнянню як простому тропу.

Синекдоха як стилістичний засіб у художніх текстах Д. Яворницького має значний кількісний і якісний вияв. Вона реалізує прагматичну спрямованість тексту, допомагає автору виписати узагальнений художній образ, використовуючи мінімум виражальних засобів: «...з *пана* у нас не питають ні науки, ні знання; питають його з *писаря*, щоб умів писарювати, питають з *учителя*, щоб умів дітей учити, питають з *конторника*, щоб умів рахунки справляти» [8, с. 460]. Синекдоха виявляє здатність поєднуватися з іншими тропами або бути їх органічною частиною, створюючи яскраве поліфонічне текстове полотно. Вона може входити до складу трансформованого фразеологізму («*книжка не ведмідь, у ліс не втече, а дівчина може і втекти*» [8, с. 399]), епітета («*бідний, кажуть, мужичок-трудівничок*» [8, с. 463]), метафоричної антитетичної конструкції («*свята любов рівня багатого з убогим, пана – з мужиком, городянина з селянином*» [8, с. 397]), порівняння («*почтова коняка, чумацький віл і ті менше роблять, ніж земський лікар*» [8, с. 284]). Індивідуальна синекдоха Д. Яворницького служить засобом реалізації головної мети письменника – зображення життя й побуту українського народу: «...*де сокиркою цюкнув, де ціпком помолотив, де тяглом, чи сказати, скотинкою, поробив*» [8, с. 361].

Епітети у художніх творах Д. Яворницького відбивають художній світ письменника, важливим складником якого є світогляд простого українського народу. Епітети прозових творів письменника базуються на мовній картині світу селянина, мешканця південно-східного регіону. І постійні, й індивідуально-авторські епітети у творчості

Д. Яворницького стосуються опису природи («широкі та зелені та густі плавні з високими та могутими та гіллястими в них деревами» [8, с. 427]), характеристики людини («недобрий і завидливий той Захарько; хлопець був і дотепний, і кебетливий» [8, с. 29]), характеристики дій, процесів, які виконує людина («протяжні, снотворні пісні; добре і розумне діло» [8, с. 437]), характеристики простору («великий, рівний, пустопорожній двір» [8, с. 498]), характеристики тварин («Пані розмовляла з ними [з котами – Н.М.], неначе з людьми, сварких всабожувала, тихих ухваляла, розумних величала, безсоромних усоромлювала» [8, с. 432]).

Постійні епітети в текстах митця можуть входити до складу протиставлення в певному мікроконтексті («небіж, кебетливий і дотепний з природи хлопець, але темний і недовчений пушпурлет» [8, с. 547]), оказіоналізму («з великою трудноцією» [8, с. 490]), гри слів («кухареві у неї зовсім несмачно жити» [8, с. 485]).

Здебільшого постійні епітети виражені прикметниками, рідше – іншими частинами мови: «...так трапився їй один управитель, великий штуркар і пройдоха» [8, с. 489] (іменник); «Скрізь там було сумно, жалібно і безнадійно» [8, с. 430] (прислівник). Крім того, у текстах Д. Яворницького постійні епітети мають здатність входити до складу паралелізму і протиставлення: «...у нього було два поводження з людьми: одно з людьми бідними, ганебливе і знеможливе; а друге з людьми багатими, запобігуче і улесливе» [8, с. 43]; «...велика, жорстока, огненна баталія двох розлютованих і запеклих ворогів» [8, с. 554]. Творчості Д. Яворницького притаманне «підсилення» одного епітета іншим, що створює ще більшу образність, експресивність.

Особливої виразності тексту надає повторення того самого слова-епітета: «Самсон Іванович був великий охотник, великий музика і великий книголюб» [8, с. 444]; нанизування контекстуальних синонімів народно-розмовної мови з позитивним забарвленням: «Він був теж, як і його дружина, чоловік жвавий, кебетливий, дотепний і великий трудівник» [8, с. 467]; нанизування контекстуальних синонімів зниженої семантики, що організовані в риторичні питання: «Та невже ж ця стара чмакалка і єсть сама княгиня Башмачка? Оця забейкана старчиха, оця брудна шквара, що ходє босоніж, що світе голими п'ятками?» [8, с. 474]; нанизування контекстуальних синонімів зниженої або негативної семантики: «...босий, гидомирний, засмальцьований Герасько» [8, с. 493]; «Але це було щось дуже миргідне, тупе, дуже нудне, недоумкувате, пискливе, верескливе, і звалось воно у бурсачви «пип ластів'ячий хвіст» [8, с. 141]. Епітети із синонімічними відношеннями компонентів переконливо підкреслюють тяжіння автора до докладного зображення реалій тогочасного життя народу. Епітети Д. Яворницького можна вважати показовим явищем його індивідуально-художнього моделювання світу.

Помітним художнім засобом творів Д. Яворницького є гіпербола. Особливо цікавий стилістичний ефект створює авторська гіпербола, що наслідує народнопоетичну. Так, характеризуючи братів Живиць (оповідання «Пани сонцелови»), які відрізнялися міцною статурою, автор вдається до такої конструкції: «Здавалось, що коли рождався на світ кожний із Живиць, то репалась і тріцала, немов од великого морозу, земля, схоплювалось з гілля усе вільне і сторожке птаство і кидалось од жаху в піднебесся, гуркотів по небу великий і могутній грім, і розходилась од одного краю до другого блискуча блискавка» [8, с. 517]. У творах Д. Яворницького гіпербола виступає також засобом характеристики персонажа: «То баба на все село: і ротата, і язиката, а що вже лайлива, так така, що як вийде за ворота та як почне лаяти кого-небудь, то лайка її лунає аж на все село. А лайнути було чим: рот такий, що якби всунув туди цілу лопату, то десь би і держална не вздрів» [8, с. 327].

Гіпербола може характеризувати не лише зовнішність, а й внутрішні риси людини: «Дуже багато у мене вогню: ось уставлю у воду ногу – вода закипить» [8, с. 566]. Як бачимо, гіпербола не лише перебільшує зовнішній вияв внутрішньої енергії, а й класифікує цю енергію, указує на її руйнівну силу.

Гіперболи в художніх текстах Д. Яворницького використано й у пейзажних описах: «І що то за край славний, той Каказ! Гори тобі такі, що маківками аж до неба сягають, аж у хмари упираються. Звіру якого там, птаства-пернатства!» [8, с. 377]. Семантика вислову «Звіру якого там, птаства-пернатства!» посилює гіперболічне значення виразу «гори ... маківками аж до неба сягають, аж у хмари упираються».

Отже, можемо сказати, що гіпербола, яку створив Д. Яворницький, близька до художньої, оскільки обидві ґрунтуються на порівнянні, змалюванні певного образу. Письменник стилізує гіперболічне висловлення під народнопоетичне, у такий спосіб демонструючи блискуче володіння засобами народної мови.

Уживання евфемізмів у творах Д. Яворницького зумовлене художніми, естетичними завданнями. Українській народній свідомості властиво уникати прямої номінації фактів і реалій об'єктивної дійсності, про які в суспільстві не прийнято говорити прямо, тобто використовувати евфемізми. Переважна більшість евфемізмів зафіксована в повісті «Поміж панами» й служить засобом сатиричного зображення описуваної дійсності (саме тоді «припало» бідній Чорнушечці, і вона розсипалась ... аж п'ятма кошенятками [8, с. 443]; «Увесь двір скрізь був... запаскуджений пташиним добром» [8, с. 427]; «Усе те він здобував не дурно, а «купляв», але купляв так, що продавець того й не бачив» [8, с. 144]). Використовувані автором побутові евфемізми є засобом створення національного колориту, відображення соціально-побутових явищ у суспільстві та народних морально-етичних поглядів на ці явища (бабка ... пішла по такому шляху, по якому тільки йдуть вперед, а ніколи не вертаються назад [8, с. 574]).

Висновки та перспективи дослідження. Отже, засоби та прийоми художнього зображення дійсності, які використав автор, відбивають особливості середовища, у якому живуть і діють персонажі його творів, допомагають відтворити життя і побут українського народу. До того ж Д. Яворницький переслідував благородну мету – шляхом етнографічного зображення дійсності викликати інтерес до української мови, культури.

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо комплексне вивчення наукової і художньої спадщини Д. Яворницького, висвітлення його історико-філологічних поглядів у контексті творення мовної практики кінця XIX–початку XX ст.

Література:

1. Василенко Н.С. Д.І. Яворницький – письменник. З минувшини Подніпров'я: зб. матеріалів наук. конф., присв. Міжнар. дню музеїв, 17 травня 1984 р., Дніпропетровськ: Дніпро, 1995. С. 36–41.
2. Василенко Н.С. Художнє відображення історичного минулого України в наукових дослідженнях та літературних творах Д.І. Яворницького. Література й історія: Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції. Запоріжжя, 1993. С. 89–91.
3. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 500 с.
4. Єфремов П. Молитва Богу невідомому [упорядник М. Чабан]. Дніпропетровськ, 1993. 66 с.
5. Руснак І.Є. Літературна творчість Д.І. Яворницького і розвиток української прози початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 1995. 18 с.
6. Скупейко Л. Художня проза Д.І. Яворницького. Київська старовина. 1996. № 1. С. 19–26.
7. Шубравська М.М. Д.І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. Київ: Наук. думка, 1972. 253 с.
8. Яворницький Д.І. За чужий гріх: Роман, повість, малюнки з життя. Дніпропетровськ: Січ, 2006. 600 с.
9. Эварницкий Д. Запорожье в остатках старины и преданиях народа; перевид.: Київ: Веселка, 1995. 447 с.

Анотація

**Н. МАЙБОРОДА. ОБРАЗНІ ЗАСОБИ
У МОВНО-ХУДОЖНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО**

У статті досліджено образні засоби художніх творів Дмитра Яворницького. Проаналізовано традиційні й індивідуально-авторські засоби, визначено їх семантику й функційне навантаження. Встановлено, що проаналізовані засоби автор використав для зображення побуту українського народу.

Ключові слова: образні засоби, мовно-художня картина світу, порівняння, метафора, епітет, гіпербола, синекдоха, евфемізм, ідіолект, етнографізм.

Анотация

**Н. МАЙБОРОДА. ОБРАЗНЫЕ СРЕДСТВА
В ЯЗЫКОВОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КАРТИНЕ МИРА ДМИТРИЯ ЯВОРНИЦКОГО**

В статье проведено исследование образных средств художественных произведений Дмитрия Яворницкого. Проанализированы традиционные и индивидуально-авторские средства, определена их семантика и функциональная нагрузка. Установлено, что образные средства автор использовал для изображения быта украинского народа.

Ключевые слова: образные средства, языковая художественная картина мира, сравнение, метафора, эпитет, гипербол, синекдоха, эвфемизм, идиолект, этнографизм.

Summary

**N. MAIBORODA. FIGURATIVE MEANS
IN DMYTRO YAVORNITSKIY'S LINGUAL ARTISTIC PICTURE OF THE WORD**

The article features the research of figurative means in Dmytro Yavornitskiy's art works. Both traditional and individually-author's means are analyzed, their semantics and functional load are determined. It is defined, that the author used figurative means to represent the way of life of Ukrainian people.

Key words: figurative means, lingual artistic picture of the world, simile, metaphor, hyperbole, synecdoche, euphemism, idiocy, ethnography.